

השם המפורש שנרשם על משענת אלישע

א.

בשעה שבאה האשה השונמית אל אלישע הנביא, ואמרה לו, כי מת בנה הנולד לה בכח ברכתו¹, ציוה אלישע לגיחזי שמשו: "חַגְר מִתְּנִיךְ, וְקַח מִשְׁעָנְתִּי בְיָדְךָ, וְלֵךְ. כִּי תִמָּצֵא אִישׁ, לֹא תִבְרָכְנִי; וְכִי יִבְרָכְךָ אִישׁ, לֹא תַעֲנֶנּוּ. וְשָׁמַתְּ מִשְׁעָנְתִּי עַל פְּנֵי הַנָּעִר" (מל"ב ד כט), משמע, שהשמת המשענת על פני הנער היתה אמורה להשיבו לחיים. אולם לא כן ארע, גיחזי הלך לדרכו, שם את המשענת על פני הנער, אך "אֵין קוֹל וְאֵין קֶשֶׁב", ולא הקיץ הנער (עי' שם, פסוק לא). במקרא לא הוסבר מדוע עצת אלישע לא הועילה, ובעלי המדרש השלימו את החסר. ב'תוספתא' לתרגום נאמר:

וגיחזי עבר קדמיהון, ואשכח אריא מיתא באורחא, ושוי עלוהי ית חטרא, בדיל לנסויי ביה, ואחיא. וההוא אריא חיא. אמר בלביה, דהוא דמי לרבוניה. ולא ידע, דהוה על חטרא דיי' חקיק שמא קדישא דאתמסר ליה מן אליה נביא². ומשום דעבר על מלי רביה ולא עבד כד פקדיה, אול ושוי חטרא על אפי רביא, ולית קל ולית דמצית³.

ובתרגום לעברית:

וגיחזי עבר לפניו, ומצא אריה מת בדרך, ושם עליו את המשענת כדי לנסות בה, והחיהו. ואותו אריה חי. אמר [גיחזי] בלבו, שהוא דומה לאדונו [אלישע], ולא ידע, שהיה על משענת-ה' חקוק השם הקדוש, שנמסר לו מאליהו הנביא. ומשום שעבר על דברי אדונו ולא עשה כאשר ציוהו, הלך ושם המשענת על פני הנער, ואין קול ואין מקשיב⁴.

1. עי' מל"ב ד ח-כו.

2. לא ברור, אם המשענת נמסרה לאלישע מידי אליהו כשחקק עליה 'שמא קדישא', או שהמסירה מתייחסת ל'שמא קדישא' בלבד. וכבר הסתפק בכך כשר (להלן, הערה 3), עמ' 142 הערה לשו' 3.

הענין שחכמתו וכוחו הרוחני של אלישע הגיעו מידי אליהו, עולה מאמירת 'בני הנביאים' לאלישע: "נחה רוח אליהו על אלישע" (מל"ב ב טו). וכן משמע מסנהדרין קה ע"ב: "בכל אדם מתקנא, חוץ מבנו ותלמידו, בנו משלמה; ותלמידו, איבעית אימא: 'יהי נא פי שנים ברוחך אלי' (מל"ב ב ט); ואיבעית אימא: 'ויסמוך את ידי עליו ויצוהו' (במדבר כז כג)". ומהשוואת משה-יהושע לאליהו-אלישע, משמע, שאליהו העביר את חכמתו וכוחו לאלישע כשם שמשענה נהג עם יהושע תלמידו (עי' במדבר כז יח-כג). וראה גם ספר חסידים, מ"ו, סי' תתרנב, עמ' 266: "...כמו שסילק את משה ונתן החכמה ביד יהושע... וכן שלמה קיבל חכמת דוד, ואלישע מאליהו...". ובספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, ב, פרשת פינחס, אות יג, מהדורת, ירושלים תשס"ה, עמ' תרכז (הניקוד ממני): "[ו]נתתה] מהורך עלי' (במדבר כז כ), תִּזְק מלכותו, ובתורה; כמו שמסר אליהו לאלישע 'אדרת אליהו אשר נפלה מעלי' (מל"ב ב יג), סופי תיבות תורה". היינו, מסירת האדרת מסמלת את העברת סודות התורה והחכמה מאליהו לאלישע, השווה: מל"א יט יט. וראה עוד ערוגת הבשם, א, עמ' 299: "שכל הנביאים מתנבאים נביא מפי נביא; רוח אליהו נחה על אלישע...".

3. ר' כשר (מהדיר), תוספתות תרגום לנביאים, סעיף 95(א), ירושלים תשנ"ו, עמ' 142. למקורות מאוחרים המביאים, בסגנונם ובשינויים, את הנאמר ב'תוספתא', ראה: ר' שלמה בר' שמואל מוורצבורג, סדר טעמים, פרשת בלק (כב כז), בהערות (החיבור עתיד לראות אור בקרוב על ידי).

4. כשר (לעיל, הערה 3), עמ' 262.

הנער המת לא הקיץ בהשמת המשענת על פניו, כי כוח ההחייאה שבה נבע מהשם המפורש שנחקק עליה, וזה 'בזובד' בעקבות החייאת האריה⁵. כן משמע מריהטת לשון ה'תוספתא'⁶, והדגיש את הדברים אחד מחסידיו אשכנז, שהכיר את ה'תוספתא' (אלא שלגירסתו, גיחזי החיה כלב ולא אריה), והסביר באמצעותה מדוע בלעם הכה את אתונו שהתעללה בו ולא קיללה:

למה הכה בלעם את אתונו ולא קיללה? מפני שהיה בדעתו לקלל את ישראל, ולא היה רשאי לקלל שתי קללות ביום אחד. דוגמת גחזי, שהחיה את הכלב במשענת אלישע, וכששמו על פני הילד - 'אין קול ואין עונה'⁷.

אין כוונתי לרדן כאן בסיבה שמשענת אלישע לא הקימה לחיים את הנער⁸, אלא רק בעניינה של המסורת המדרשית בדבר השם המפורש שנחקק על המשענת, מקורותיה שורשיה ומקבילותיה.

ב.

שמא יש להקביל את עניינינו, שאלישע חפץ להחיות את הנער בכוחו של השם המפורש שעל משענתו, למסורת מדרשית אחרת שלא שרדה בקבצי המדרש שלפנינו, אלא רק בפייטנותו של ר' שמעון בירבי מגס, מפייטני ארץ ישראל הקדומים שקדם במעט לר' אלעזר בירבי קליר:

בקרובה לסדר 'וארא' (שמות ו ב) הפותח בדברי ה' למשה: "וְאַתָּא אֶל אֲבִרְהָם אֶל יִצְחָק וְאֶל יַעֲקֹב בְּאֵל שְׁדֵי, וְשָׁמִי יְיָ לֹא נִדְעָתִי לָהֶם" (שם, פסוק ג), עוסק הפייטן מטבע הדברים בכוחו של השם המפורש:

5. ואת דברי התוספתא, ש'משום דעבר על מלי רביה ולא עבד כד פקדיה' לא הקיץ הנער, יש להסב לעניין זה. שגיחזי בהחייאתו לאריה עבר על דברי אלישע שיצוהו: "וְשָׁמִי מְשַׁעְנִי עַל פְּנֵי הַנֶּעֱר", ולא על פני משהו אחר.

6. אמנם ראוי לציין, שבנוסח אחר של 'תוספתא' זו לא נכתבאר במה היה כוחה של המשענת וכיצד הצליח גיחזי להחיות עמה את האריה: "וגיחזי עבר קדמיהן, ואשכח אריא מיתא, ושוי עליה חוטרא, ונשווי ביה, ואחיה. ומשום דעבר על מילי דרביה ולא עבד כי דפקדיה, כי אזל ושוי ית חוטרא על אפי רביא, ולית קל ולית דמצית". ובתרגום לעברית: "וגיחזי עבר לפניו, ומצא אריה מת, ושם עליו את המשענת, לנסות בה, והחיהו. ומשום שעבר על דברי אדונו ולא עשה כאשר ציוהו, כשהלך ושם את המשענת על פני הנער, ואין קול ואין מקשיב". ראה: כשר (לעיל, הערה 3), סעיף 95(ב), עמ' 142 (מקור), ועמ' 262-263 (תרגום).

7. סדר טעמים (לעיל, הערה 3), בשם 'קהלת הספרד', שאיני יודע מיהו. כל הענין, השאלה והתרוץ, מצוי גם בפענח רזא, במדבר כב כט: "לוי יש חרב' וגו'. וקשה, למה לא קלל אותה? ויש לומר, דאז לא היה יכול עוד לקלל את ישראל. כמו שמצינו גבי אלישע, ששלח את גחזי עם מקלו להחיות את הנער והחיה בו את הכלב, עשה המקל שליחותו, ולא היה יכול אחר כך להחיות גם את הנער". וכך באמרי נועם, לר' יעקב דליישקאש, במדבר כב כט, קראקא שנח, דף מ ע"ב: "לוי יש חרב בידו". והלא הלך לקלל אומה, ולמה לא קללה? ויש לומר, לפי שאם היה מקללה לא היה יכול לקלל עוד שום אדם. שכן מצינו באלישע, כששלח ביד גחזי מקלו להחיות הנער, והחיה כלב, ושוב לא היה יכול להחיות הנער, עד שהלך בעצמו אלישע ופשט עינו על עיניו". וראה עוד: פירוש רבינו אפרים, בלק ('מכתיבה אשכנזית'), עמ' קכד. וכך בפרשנים אשכנזיים-צרפתיים אחרים, ראה: סדר טעמים, שם, בהערתו.

8. סיבה אחרת לאי-החייאת הנער נזכרת בספר גימטריאות (לעיל, הערה 2), א, אות קעג, עמ' קפב: "כשאדם עושה רפואה ומביא מים שחוקים מן הנהר, וכשבא לבית ויושב ומשקה לחולה, שלא ידבר בינותים, מועלת הרפואה. שהמלאך הממונה על הרפואה ועל המעיין, רואה שאינו מתיימש מן הרפואה. אבל כשמדבר בינתים - סר הממונה על הרפואה. לכן, כשאמר אלישע לגיחזי: 'כי תמצא איש לא תברכנו' (מל"ב ד כט), ועבר על ציוויו - לא הקיץ הנער". וכך, בשינויים, בחכמת הנפש, עמ' נג טו"ב: "כי תמצא איש לא תברכנו, כי יברכך איש לא תענונו. כי כשלא ידבר, ילך כאילו אלישע שם אצל המת, וכאילו אלישע משים מידו המשענת על הילד. אבל כשידבר בינותים, הרי פסוק...". וראה גם: ספר חסידים, מ"ו, ס' שלח, עמ' 104 J=שם, ס' תתת, עמ' 274. היינו, אי-החייאת הנער נגרמה משום שגחזי דבר בינתים, ולא משום שהחיה קודם לכן אריה או כלב.

שִׁמְךָ נִזְרָא עֲלֵיָהָ / מְפֹרֶשׁ בְּחִתְלָה / עֲגוּל תְּחִילָה / וְחֹזֶר חֲלִילָה
נֶאֱמָטִים בּוֹ תַחֲיָה / הַגּוֹי אֶהְיֶה אֲשֶׁר אֶהְיֶה / כִּי מִשְׁהִיָּה הוּא שְׁיִהְיָה / הַעֲלָמְתוּ מִהֵיוֹ
יְהִיָּה⁹.

בניגוד לנזכר תמיד בספרות חז"ל שלפנינו, ש"אין המתים חיים אלא בטללים"¹⁰, בהסתמכות על המקרא 'הִקְיָצוּ וְרָגְנוּ שׁוֹכְנֵי עֶפְרָיִם, כִּי טַל אֲזָרוֹת טִלְךָ' (ישעיה כו יט)¹¹, סובר הפייטן שלפנינו, כי 'נֶאֱמָטִים בּוֹ תַחֲיָה' - בכוחו של השם המפורש, בו הוא עוסק. איני מכיר מקור חז"לי התואם לדברי הפייטן¹², אולם יש להתייחס לדבריו ככזה. לא רק משום שר' שמעון בירבי מגס הוא מקדמוני הפייטנים ופעל בשלהי תקופת מסדרי ועורכי המדרשים, אלא אף (ובעיקר) מפני ששיקע בפיוטיו ממקורות חז"ל, הן מאלה שהגיעו לידינו והן מאלה שאבדו מאתנו.

ומשום שהחייאת הנער בידי אלישע נתפסה כמעין דוגמא לתחיית המתים העתידית¹³, לא רחוקה ההשערה ששתי המסורות המדרשיות שלפנינו תלויות זו בזו, ששתיהן מדברות על החייאת המתים באמצעות שם המפורש. אמנם עקב מיעוט הנתונים קשה לקבוע איזו מהמסורות קדמה לחברתה.

ג.

קיומו של השם המפורש על משענת אלישע נזכר כמה פעמים בכתבי חסידי אשכנז, ותמיד בקשר להחייאת הכלב על-ידי גיחזי, משמע, שהכרותם לענין זה היה באמצעות ה'תוספתא' לתרגום הנזכרת או באמצעות חומר מדרשי דומה. אמנם חסידי אשכנז הדגישו, שכח החיות שנתן גיחזי בגופת הכלב, היה כח חיות אחר ולא כח חיותו הקודם. שלא יתכן שגיחזי השיב את רוח החיים שהיה בכלב קודם מותו, שכן "רוח הבהמה היורדת היא למטה לארץ" (קהלת ג כא) ואינה נשמרת בגנזים, וממילא לא ניתן להשיבה, בשונה מרוח האדם הנשמרת בגנזים וניתן להשיב אותה עצמה לגופת המת ממנה יצאה. כן נאמר ב'ספר הכבוד' המיוחס לר' יהודה החסיד:

...בענין אחר ברוחות של בהמות, כי אוב וידעוני לא יוכלו להעלותו, אבל על ידי שם המפורש יכול להחיותו... ואף-על-פי שהמלאך המות ממית גם אדם גם בהמה, מכל

9. פיוטי שמעון בר מגס, מהדורת י' יהלום, ירושלים תשמד, עמ' 161, ש' 8-1.
ביאור (ע"פ יהלום, שם): נורא עלילה: כינוי להקב"ה. מפורש בחתלה: נאמר לשם ישועה או לרפואה. עגול תחילה וחוזר חלילה: השם 'אהיה אשר אהיה' ניתן לקריאה כמעט כפאלנדרום, עי' ביאורו של יהלום. נאטמים: המתים. בו: בשם. הגוי: קראוי. משהיה: מה שהיה, וע"פ קהלת א ט. העלמתו מהיו יהיה: הקב"ה העלים את שמו מאברהם המכונה 'היו יהיה', ע"פ בראשית יח יח.

10. ירושלמי, ברכות, ה ב [=ירושלמי, תענית, א]. כיוצא בכך ראה: שבת פח ע"ב ("הוריד טל שעתידי להחיות בו מתים, והחיה אותם"; וכן במדרש עשרת הדברות, אות טז, אומ"ד, עמ' 453); חגיגה יב ע"ב ("טל שעתידי הקב"ה להחיות בו מתים"); תנ"כ, תולדות, יט; מדרש תהלים, יח יא; פרקי דר"א, מהדורת מ' היגר, סר"פ לג; סדר רבה דבראשית, ס' מב (בתי מדרשות, א, עמ' מג: "...ואוצרות טללי חיים וטללי אפרסמון שעתידי הקב"ה להחיות בו המתים"); משנת רבי אליעזר, פרשה טז, עמ' 315; אגדת בראשית, מד ד; מדרש אגדה, שמות כב כד. השווה גם: מדרש תהלים, סח ה; תוספתות תרגום לנביאים (לעיל, הערה 3), סעיף 23, עמ' 86; פסיקתא רבתי, פ'סקא כ, מהדורת מ' איש-שלום, דף צח ע"ב.

11. ירושלמי, ברכות, שם, ועוד הרבה.

12. חדרשו של פייטנינו ראוי לציון מכיוון שענין התחייה בטל נזכר באין ספור יצירות פייטניות, כפי שיווכח כל המעיין בחלק הפייטני שנכנר ברכת 'מחיה' שבקדושתאות, בקרובות ובשבועות השונות.

13. ראה ויק"ר, כז ד, מהדורת מ' מרגליות, עמ' תרכט: "אם יאמר לך אדם, איפשר שהקב"ה עתיד להחיות את המתים?! אמור לו: כבר היה! כבר החיה מתים על ידי אליהו, ועל ידי אלישע, ועל ידי יחזקאל בבקעת דורא". והשווה: בר"ר, עז א.

מקום [יורדת] למטה, ואינו עולה... וגחזי שם המשענת, שעליו שם המפורש, על הכלב, וחיה... כששם המפורש על הכלב והוא חי, הרוח שנכנס בכלב לא אותו רוח שיצא מן הכלב שמת, שאם תאמר אותו רוח הוא, אם כן נשמות של בהמות אצורות ושמורות לעתיד לבא! אלא השם החייה ושם בתוכו רוח חיים אחר, ולא אותו הראשון¹⁴.

כיוצא בכך כותב ר' אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח', תלמידו של ר' יהודה החסיד: "ושום השבעה להעלות בהמה, אין יכולת לבעל אוב, אם לא בשם, כגחזי [שהחיה] הבהמה, שחיות אחר בא"י¹⁵. כלומר, בכח השם החקוק על המשענת הצליח גיחזי לתת בגופת הבהמה שלפניו כח חיות אחר. ומבית מדרשם של חסידים אשכנז גם יצאה הגימטריא הבאה: "ישמנת¹⁶ משענת¹⁷ (מל"ב ד כט), בגימטריא שם המפורש היה כתוב עלי"י¹⁷.

המסורת המדרשית שב'תוספתא', שאלישע רצה להחיות את הנער באמצעות השם המפורש החקוק על משענתו, מצאה את ביטוייה גם ב'ספר הזוהר', האומר, שאחרי שגיחזי כשל בהחיית הנער, בא אלישע והחיהו באמצעות שם ע"ב: "אשכחנא בספרא דשלמה מלכא: שמא גליפא, דשבועין ותריין שמהן אגליף עלוי בתבין, בגין דאתוון דאלפא ביתא דאגליף ביה אבוי בקדמיתא, כד מית - פרחו מניה; והשתא, דאלישע חבק ליה, אגליף ביה כל אינון אתוין דשבועין ותריין שמהן"¹⁸. היינו, אלישע החייה את הנער עם אותו אמצעי בו גיחזי היה אמור להחיותו. גיחזי

14. ספר הכבוד, כת"י אוקספורד 1567, דף 43 ע"ב. דיון דומה מצוי בחכמת הנפש, עמ' נ טו"ב, אלא ששם לא נזכר שהשם המפורש נחקק על משענת אלישע.

15. חכמת הנפש, עמ' כה טו"א. המוסגר ממני, שכן נראה לתקן.

16. במקור: "ישמנת", ותקנתו ל'ישמנת' ככתוב בפסוק.

17. תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, סי' קפא, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשלג, עמ' 304.

ואין הגימטריא מכוונת, כי: ושמנת משענת = 1616; שם המפורש היה כתוב עליו = 1535. ושמה יש לתקן:

שמנת משענת (בלי אות ו שב'ישמנת', שאינה מעיקר התיבה) = 1610; כי שם המפורש היה נכתב עליו = 1609.

שהפרש של אחד אינו מעכב בגימטריא, ראה: ספר גימטריאות, א, אות ד, עמ' ל, ובהערה 24.

18. זוהר, ח"א, ז ע"ב. וראה גם: ר' ליבס, 'גלם בגימטריא חכמה', קרית ספר, סג (תשנ-תשנא), עמ' 1318.

כדעת זוהר, שאלישע החייה את הנער בהזכרת השם המפורש, הובא גם בילקוט המדרשי שערך ר' סעדיה

בר' דוד אלדמארי, מדרש הביאור, א, הפטרת פרשת וירא, מהדורת ר' קאפח, קרית-אונגו תשנח, עמ' קכא: "וישם

פיו על פיו' (מל"ב ד לד)... והזכיר שם המפורש, ואמר: מי שקיים נפשי בתוכי, יקיים נפש התינוק הזה בקרבו,

היא וכל כוחותיה..."

אמנם היו שנצמדו למסופר במקרא: "ויבא אלישע הבית, והנה הנער מת מושב על מִטָּתוֹ. ויבא ויִסְגֹּר

הַדֶּלֶת בְּעֵד שְׁנֵיהֶם, וַיִּתְּפֹל אֶל ה'" (מל"ב ד לב-לג). היינו, אלישע החייה את הנער בהתפללו להקב"ה שיחזיר

בו את נשמתו. כן מפייט ר' שמואל השלישי (פעל בארץ ישראל בסוף המאה העשירית וראשית המאה

האחת-עשרה): "תוף הבית נכנס ונהלך מת מושב מצא / שם פיו על פיו ונהר, ונהנתיר לגדול העצה / תער

ופקח הנער עיניו, ולאמו סח, שאי בגן בדיצה" (זולת 'אשרי כל יראה אל' לפרשת וירא, נדפס אצל: מ"צ ווייס,

'שרידים מהגניזה', הצופה לחכמת ישראל, ח [בודפסט תרפג], עמ' 162). וקדם לו ר' פינחס הכהן, פייטן

ארצישראלי בן המאה השמינית, אלא שהוא מוסיף שאלישע התפלל שהקב"ה יוריד על הנער את הטל של תחיית

המתים, פרט שלא מצאית לו מקור במדרשים: "דרישתו בטל בחייו ובמותו מנטל / כלול בְּכֵן אַחֲזֵת אֲבִישָׁג

להחיות בטל / גם לעליות קיר טב ונתחנן עליו טל / פקדת רבו נזקרה ויהי הילך בטל" (ש' אליצור, פיוטי רבי

פינחס הכהן, סי' ה, שו" 37-40, ירושלים תשסד, עמ' 274). כלומר: אלישע היה מעוטר ומרוכס ('פלוז'), 'בְּכֵן

אַחֲזֵת אֲבִישָׁג', הוא בן האשה השונמית (עי' פרקי דר"א, פרק לג), שהחייהו בטל. שאלישע 'לעליות קיר טב

ונתחנן עליו טל' של תחיית המתים, וזכותו של אליהו רבו נזכרה לפני הקב"ה ('פקדת רבו נזקרה'), 'ויהי הילך

בטל'. ודברי פייטנים אלו קרובה לשיטת התלמוד הבבלי, שכל 'גדולות' אלישע 'ברחמי הוא דעבד'; עי' להלן,

הערה 21.

נצטווה להחיותו באמצעות השם המפורש וכשל בזדון, ובא אלישע והחיהו בכוחו של השם המפורש¹⁹.

דעה זו, שהן נסיון ההחייאה והן ההחייאה בפועל היו באמצעות השם המפורש, זהה לגישת חסידי אשכנז שראו באלישע 'בעל שמות', שפעולותיו העל-טבעיות בוצעו באמצעות שמות קודש; באמצעותם הוא ריפא את המים הרעים שבייריחו²⁰ ובאמצעותם הרג את ארבעים ושנים הילדים שהתקלסו בו²¹, ולא כגישת התלמוד הבבלי, שאלישע עשה מה שעשה באמצעות תפילה בלבד²².

19. השווה פסיקי ריקאנטי, סי' סו, בולוניא רצח, דף ח רע"ד, בשם ריא"ז: "ואלישע, פשיטא דהוי ידע" שם המפורש.

20. ראה: מל"ב ב יט-כב. ולכך שריפוי המים היה באמצעות שם קודש, ראה סידור הרוקח, עמ' שלו [=סידור חסידי אשכנז, עמ' קח; ערוגת הבשם, ד, עמ' 97, בשיבושים]: "היה שם המיוחד הוא, ויוצא ממנו שם אחד שהוא כ"ז אותיות, ובו ריפא אלישע את המים, ואף משה רבינו רפא בו את מי המרה...". נראה שחסידי אשכנז קיבלו את הדבר ממקורות קדומים, ויתכן שמבית מדרשו של ר' משה הדרשן שבתורתו היו מצויים, שכן הענין מצוי באחד המדרשים המאוחרים שקלטו מתורת ר"מ הדרשן. ראה מדרש אגדה, שמות טו כה: "אתה מוצא באלישע, שהמתיק המים על ידי שם המפורש". לכך שמדרש זה קלט הרבה מתורת ר' משה הדרשן, ראה: ח' מאק, מסורו של משה הדרשן, ירושלים תשע, ע"פ המפתח, עמ' 328, ערך 'מדרש אגדה'. וראה שם, עמ' 144-146, בדבר השפעת ר' משה הדרשן על חסידי אשכנז.

21. ראה: מל"ב ב כג-כד. ובפסוק כד מפורש: "ויקללם בלשם ה'", ותצאנו שנים דובים מן היער, ותבקענה מהם ארבעים ושני ילדים", משמע, שהריגת הילדים בוצעה באמצעות הזכרת שם קודש. וכן נחפייט בקדושתא קדומה ביותר: "סיגים אַרְבַּעִים וְשָׁנִים / נִתְבָּקְעוּ בְּדָבִי הַיַּעַר / מִלְּעִיגֵי מֶלֶךְ אֱלֹהֵי קִרְחַ / לְכֹן קִלְלָם בְּשֵׁם יי" (ע' פליישר, 'לקדמוניות הקדושתא: קדושתא קדם-יניית ליום מתן תורה', הספרות, ב [תשל], עמ' 405, שו" 8-11). וראה ספר חסידים, מ"ו, סי' ריט, עמ' 78 [=מ] הרשלו, 'ספר חסידים לרבנו יהודה החסיד: מהדורה ונוסחה חדשה מתוך כתב-יד', גנוזות, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' קלג, סי' יב, בשינויים קלים]: "הנה אמרו, לפי שקילל אלישע מ"ב ילדים, נגד מ"ב אותיות של שם...". ספר השם, עמ' נב טו"א: "וכנגד [שם] מ"ב, קרעו הדובים ארבעים ושנים ילדים, שקיללם באותו שם"; שם, עמ' קט טו"א: "...לכך שם מ"ב אותיות, לכך 'ותצאנה שנים דובים מן היער ותבקענה מהם ארבעים ושני ילדים'..."; פירוש רבינו אפרים, ויחי ('מכתיבה אשכנזית'), עמ' קע: "וכן שם מ"ב... הזכיר אלישע על הנערים שצעקו 'עלה קרח', ולכך נבקעו מהם מ"ב ילדים"; שם, בלק ('ליקוטים'), עמ' קכח: "...נטלו מִיִּשְׂרָאֵל מ"ב נְעָרִים בִּימֵי אֱלִישֶׁה, כִּי הִזְכִּיר עֲלֵיהֶם שֵׁם בֶּן מ"ב אוֹתִיּוֹת וִיקְלֵלם"; פירוש הרוקח לתורה, בלק, עמ' צט: "לכך נפל מִיִּשְׂרָאֵל מ"ב נְעָרִים בִּימֵי אֱלִישֶׁה, כִּי הִזְכִּיר עֲלֵיהֶם שֵׁם בֶּן מ"ב אוֹתִיּוֹת וִיקְלֵלם". מחסידי אשכנז שאב, כדרכו, רבינו בחיי, וכנראה בתיווכו של ר' משה מבורגוש. ראה פירוש רבינו בחיי, שמות ב יב: "וכן מצינו באלישע הנביא, באותם נערים שהתקלסו בו... הזכיר בו הכתוב 'ויפן אחרי ויראם ויקללם בלשם השם', והוא שם בן מ"ב אותיות, ולכן נהרגו ארבעים ושנים ילדים...". וראה ר' משה מבורגוש, פירוש שם מ"ב אותיות: "...וכבר מצאנו לאלישע הנביא ע"ה, שנאמר: 'ויקללם בלשם יי', ומיד עשה קללתו ורשם בזכרון כח השם. ויש אומרים, כי מספר מ"ב ילדים שמתו, היו בכח שם מ"ב". חיבורו של ר"מ מבורגוש נכלל בספר 'ליקוטים מרב האי גאון', ווארשא תקנ"ה, שנדפס בהשמטות גדולות וביניהן הקטע שלפנינו. ולימים הדפיס ג' שלום את הקטעים החסרים במאמרו 'לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן (ג)', תרביץ, ה (תרצד), עמ' 51-58, והקטע שלפנינו מצוי בעמ' 57.

22. ראה מגילה כז ע"א: "וואת כל בית גדול שרף באש" (מל"ב כה ט)... מקום שמגדלין בו תפלה... דכתיב (שם ח ד): 'ספרה נא לי את כל הגדולות אשר עשה אלישע', ואלישע דעבד - ברחמי הוא דעבד". כמה מהאחרונים דנו בדעת התלמוד הנוגדת למקורות שאלישע עשה את ניסיו באמצעות שם המפורש, ואין זה מעניינינו. ראה את כל המובא אצל: הרב ד"י ווייס, מגדים חדשים למסכת ברכות, י ע"ב, ירושלים תשסח, עמ' קלח-קמ. אמנם מעניין, שר' יהודה החסיד נטה יותר לגישת התלמוד הבבלי, שאלישע פעל בתפילה ולא באמצעות שמות קודש, בניגוד לגישת תלמידיו מקרב חסידי אשכנז. ראה ספר חסידים, מ"ו, סי' תתתריז, עמ' 434: "...ואין קשה מר' חנינא בן דוסא, כי דומה המעשה למעשה בַּקֶּשֶׁת אליהו ואלישע על שאר הניסים". וכן משמע מחיבור אחר שלו, ראה: ר' יהודה החסיד, אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות, אות מח, מהדורת, ירושלים תשס"ו, עמ' קמה, והערה 791.

ד.

על-פי מסורת מדרשית זו, שעל משענת אלישע נחנק שם המפורש ובכוחה התכוון להחיות את הנער המת אילולא גיחזי ש'בזבז' את כח השם על גופת הבהמה שמצא בדרך, יתבהר קטע סתום בפיוט 'אנכי אִמְנִיתִי לך שֵׁם יְחֻדִי לְהַמְלִיכָה' לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, בן דורו המבוגר של רב סעדיה גאון²³.

בפיוט זה משדל הפייטן לדבוק בקיום עשרת הדברות ולהמנע מביטולם, ולשם כך מזכיר אישים מקראיים שביטלו את הדברות ובאו על עונשם: מיכה ביטל את הדיבר 'אנכי ה' אלהיך' בהכינו אפוד ותרפים, ירבעם ביטל את הדיבר 'לא יהיה לך' בהעמידו שני עגלי זהב; וכך בכל דיבר ודיבר הוא מזכיר דמות מקראית שלילית שביטלה אותו. הרעיון כבר מצוי במדרש: "מפני מה נאמרו עשרת הדברות בלשון יחיד? מפני שהיחידים בטלו אותם", וכאן מופיעה רשימת 'יחידים' שביטלו²⁴ היתה בכל לרשימה שבפיוט, פרט למבטל הדיבר 'לא תשא', שלדעת המדרש הוא בן האשה הישראלית שקילל בשם²⁵, ולדעת הפייטן הוא גיחזי²⁶, ואלו דבריו:

- 17 לא תשא אֶת שֵׁם
הַמְּכַבֵּד עַל יְדֵי חֻזִי
הַמְּהַדֵּר בְּשִׁבְעַת וְעֶשְׂרִים אוֹתִיּוֹת חֲרוּזִי
וּבְכַפְּנִים יָפוֹת תַּחֲזֶה מַחֲזִי
הַזֶּהָר בְּנֵי בְּדִבּוּר זֶה
20 וְאֵל תִּמְעַל לַעֲשׂוֹת בְּאֶשֶׁר עָשָׂה גִחְזִי
גִחְזִי עֹזֵב צִוִּי נֶאֱמָן
בַּעַת אֲשֶׁר נָתַן לוֹ סִמָּן
לְקַח מִשְׁעָנָת בְּיָדוֹ לְהַתִּימָן
24 וְדִבְקָה בְּגוֹפּוֹ צָרַעַת נֶעְמָן²⁷.

23. ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי פעל בארץ ישראל או באחת מן הקהילות ששכנו סמוך לגבולה, וסביר שחי ברבע האחרון של המאה התשיעית וברבע הראשון של המאה העשירית. ראה: ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, חלק א, ע"ד, ירושלים תשסד, עמ' 222-240.
24. ראה: פסיקתא רבתי, פיסקא כא, מהדורת מ' איש-שלום, דף קו ע"ב - קו ע"א (הציטוט: שם, דף קו סע"ב); פסיקתא חדתא לחג השבועות, בית המדרש, ו, עמ' 44.
25. ע' ויקרא כד יא: "ויקוב בן האשה הישראלית את השם ויקלל...".
26. הכהן (לעיל, הערה 22), חלק א, עמ' 200, הערה 50, כותב: "ברוב הפיוטים והמדרשים שדנים בנושא 'מבטלי עשרת הדברות' נבחרה דמותו של המקלל כדי להדגים את ביטול 'לא תשא', ולא דמותו של גיחזי, ששבועת השקר שנשבע לנעמן איננה בפשט הכתובים". אמנם ראה: מדרש עשרת הדברות, ס"ו, כ, בתוך: בית המדרש, א, עמ' 72 [=אוצר מדרשים, עמ' 454], המונה את גיחזי כמבטל הדיבר 'לא תשא'. אך מדרש זה אינו מונה את כל מבטלי הדברות, ודבריו על גיחזי יוצאים מן שורת המדרש.
- על פיוטים אחרים הרושמים את מבטלי הדברות ועל השינויים שבינם למקורות המדרשיים, ראה: ע' פליישר, 'פיוט קדום על עשרת הדיברות וגלגולי תבניתו', עשרת הדיברות בראי הדורות, בעריכת ב"צ סגל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 301-326; הנ"ל, 'מבטלי עשרת הדיברות - בפיוט במדרש ובתרגום', תרכ"ז, סו (תשנז), עמ' 61-92.
27. ראה: הכהן (לעיל, הערה 22), חלק ב, עמ' 199-200. סימון השורות הוא כפרסומי.
- ביאור (מתוך ביאורו של הכהן, שם): 17. חזוי: נביא. 18. בשבע ועשרים אותיות: בעשרים ושתים אותיות האלפא ביתא וחמשת האותיות הכפולות (אך ראה להלן, בגוף המאמר). חרוזי: שמהן נכתבה ('נחרזה') התורה. 19. תחזה מחזי: תזכה שהקב"ה יאיר פניו אליך. 20. כאשר עשה גחזי: שנשבע לשווא (לפני נעמן), שעונשה צרעת. 21. עזב צווי נאמן: לא שמר את צויו אלישע שלא לדבר בלכתו. נאמן: כינוי לאלישע. 23. להתמין: מלשון 'מין', היינו, כדי להתגדל בה.

לדעת מהדיר הפיוט, נטל הפייטן את גיחזי כמבטל הדיבר 'לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא', משום שנשבע לשקר בשעה שאמר לנעמן כי אלישע שלחו לגבות ממנו דמי ריפוי²⁸. אכן, בכך ניתן לבאר את מחציתו הראשונה של קטע הפיוט המצוטט (שו' 17-20): "לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא" ואת השם המצוטט (שו' 21-23) לדיבר 'לא תשא'²⁹.

נראה איפוא, שאף ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי הכיר את המסורת שב'תוספתא' התרגומית, שעל משענת אלישע נחקק שם המפורש ובכוחו החייה גיחזי את האריה, ולפיכך ראה במעשה ההחייאה של גיחזי את ביטול הדיבר 'לא תשא'. כי מהות הציווי 'לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא' הוא, שלא לזלזל בשם השם, ואין לך זלזול גדול משימוש בשם המפורש בשביל להחיות לחינם אריה או כלב מת.

ועל-פי האמור, בצירוף מקורות נוספים, אציע ביאור לחציו השני של קטע הפיוט (שו' 24-21):

"גִּיחְזִי עֹבֵב צִוּי נֶאֱמָן" - גיחזי לא שמר את ציווי אלישע ('נאמן') שלא לדבר בלכתו.

"בַּעַת אֲשֶׁר נָתַן לוֹ סִימָן" - בזמן שאלישע נתן לו את השם המפורש³⁰, המכונה 'סימן'³¹.

"לָקַח מִשְׁעֶנֶת בְּיָדוֹ לְהַתְיָמֵן" - גיחזי לקח את המשענת בידו והחיה עמה אריה מת, כדי להתגדל ('להתְיָמֵן') בכך ולהדמות לרבו אלישע³². וביטל בכך את הדיבר 'לא תשא' בשתיים: לזלזל בשם המפורש, וגם דרש לעצמו שררה שאינו ראוי לה, שהוא אביוזיהו ד'לא תשא'³³.

28. ראה: הכהן (לעיל, הערה 22), חלק א, עמ' 200; חלק ב, עמ' 199-200, ביאור לשו' 20.
29. כבר פליישר ('מבטלי עשרת הדיברות' [לעיל, הערה 25], עמ' 46, ביאור לשו' 22) התקשה בכך, וכתב: "ענין זה [שבשורות 22-23 של הפיוט] אינו שייך לדיבר הנדון, אבל הוא מבליט את גנותו של גיחזי גם מן הצד הזה". והדוחק גלוי.

30. אלישע לא נתן לגיחזי את השם המפורש אלא רק את המשענת, אך משום שכל גדולת המשענת הוא מהשם המפורש שעליה, הוציא הפייטן את נתינת המשענת בלשון של נתינת השם המפורש.

31. אין בידי ראהי חלוטה ש'סימן' הוא שם המפורש, אך זכר לדבר יש, שכן 'סימן' זהה ל'אות', ו'אות'='שם', ובמיוחד בהקשר לשם קודש. ראה ברכות לג ע"א: "גדולה ד'עשה' שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר (שם"א ב ג): 'כִּי אֶל דְּעוֹת יְהוָה... גדול מ'קדש' שנתן בין שתי אותיות, שנאמר (שמות טו יז): 'פָּעַלְתָּ יְהוָה מִקֶּדֶשׁ אֲדָנִי... אלא מעתה, גדולה נ'קמה' שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר (תהלים צד א): 'אֶל נִקְמֹת יְהוָה'...". היינו, שם קודש נתונה 'אות'. והארכתו בענין במאמרי 'אות'='שם' (בכתובים).

32. לדברי 'תוספתא' התרגום (ע' לעיל, ליד הערה 3), רק אחרי שגיחזי הצליח להחיות את האריה הוא סבר 'הוא דמי לרבוניה' (לאדונו, אלישע), אך החייאת האריה עצמה היתה כדי 'לנסויי ביה' את כח המשענת ולא בשביל להתגדל ולהדמות לרבו, כהצעת ביאורי לדברי הפייטן. ושם יש לתקן בפיוטנו: 'הַתְיָמֵן'. כלומר: אחרי ש'לָקַח מִשְׁעֶנֶת בְּיָדוֹ' והחיה את האריה בשביל 'לנסויי ביה' את המשענת, הוא 'הַתְיָמֵן' ודימה עצמו לאלישע. אך מסתבר יותר, שביאור דברי 'תוספתא' 'ושוי עלוהי ית חטרא, בדיל לנסויי ביה', הוא: לנסות את כוחו של גיחזי. שהוא האמין שכבר יש לו כוחות כאלישע רבו, והחייאת האריה סיפקה לו הוכחה לכך, לדעתו, שלא ידע שהחייאה בוצעה מכוח השם המפורש ולא מכוחו-שלו. ולביאור זה, החייאת האריה גופא היתה כדי להתגדל על רבו, וכדברי הפייטן.

33. ראה פסיקתא רבתי, פיסקא כב, מהדורת מ' איש-שלום, דף קיא ע"א: "מה תלמוד לומר 'לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא'? שלא תקבל עליך שררה ואין אתה ראוי לשררה...". כי בעל שררה נתכנה 'אלהים' (ע', לדוגמא: שמות כב ח), והמקבל שררה ואינו ראוי לה נושא שם זה לחינם. כן פירש מ' איש-שלום, בביאורו לפסיקתא רבתי, שם, הערה יג.

"וְדַבְּרָהּ בְּגִיפוֹ צִרְעַת נַעֲמָן", כעונש על שבועת השוא שנשבע לנעמן. ושורה זו חוזרת לשו' דלעיל.

ה.

לאחר שנזכרנו שפייטנינו הכיר ופייט כמסורת המדרשית שב'תוספתא' לתרגום בדבר השם המפורש שנחקק על משענת אלישע, יתכן שיש בכך כדי לפתור סתומה נוספת שבתחילת קטע הפיוט המצוטט: "לֹא תִשָּׂא אֶת שֵׁם הַמִּכְבָּד עַל יְדֵי חֹזֵי / הַמִּהְדָּר בְּשִׁבְעַ וְעֶשְׂרִים אוֹתִיּוֹת חֲרוּזִי" (שו' 17-18)³⁴. ביאורו של המהדיר, שמדובר כאן באותיות האלפא-ביתא מהן נכתבה ('נחורזה') התורה³⁵, אינו מתיישב על הלב, כי מה ענין אותיות התורה ל'לא תשא את שם המִכְבָּד'? נראה יותר, שמדובר כאן באחד משמות הקודש המחזיק עשרים ושבע אותיות³⁶, והפייטן מזהיר שלא

34. הנוסח בְּשִׁבְעַ וְעֶשְׂרִים אוֹתִיּוֹת חֲרוּזִי מצוי בשנים מכתבי-היד (א,ק), בעוד שבשלושה כת"י אחרים: 'בעשרים ושתים' (ד,כ), או: 'בעשרים ושתים' (ס). וכתה"י השישי (ט) קטוע: 'בעשרים [...]'. ואין להוכיח ממנו. ראה: הכהן (לעיל, הערה 22), חלק ב, עמ' 199, שינויי נוסחאות לשו' 18 [אך יתכן שישנם כת"י נוספים המסכימים לנוסח 'בשבע ועשרים אותיות', כמו: ג,ג,ג,ג, ראה את סימוני כתה"י שרשם הכהן, שם, עמ' 204-205, והשווה: שם, ס"ע 7]. ולמרות שנוסח 'בעשרים ושתים' מקוים במרבית כתבי-היד (שלושה כנגד שנים) ואף נתמך מחיקוי של ר' אברהם בן משה לפיוט (ע"י להלן, ליד הערה 44), מסתבר שהנוסח המקורי הוא 'בשבע ועשרים אותיות', ולו משום מוזרותו וחריגותו. השווה לדברי רבנו תם: "...ויש לך לדעת, שמי שכתב 'מנה ימים וקדש החדש', דווקא כתב, ובעל התלמוד כתבו, שתלמידים המגיהים, אינם מגיהים דברים של תימה" (ספר הישר, חלק התשובות, סי' מד, מהדורת ש' רוזנטל, ברלין תרנח, עמ' 75). היינו, יותר מסתבר שהנסח הקשה והלא-מובן הוא המקורי, שלא יתכן שהוא נובע מ'תיקון' סופרים שבאו לפשט את הטקסט (על השימוש בכלל זה, ראה: א"ש רוזנטל, 'רב בן אחי ר' חייא גם בן-אחות', ספר חנוך ילון, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכג, עמ' 288; ע' שרמר, 'משפחות כתבי יד ומסורות-נוסח של מסכת מועד קטן', סידרא, ו [תשנ], עמ' 131; ח' סולובייצ'יק, 'שרת' כמקור היסטורי, ירושלים תשנא, עמ' 40. תודות לדר' ר' ריינר על עזרתו בענין). נראה איפוא, שנוסח 'בעשרים ושתים' אינו אלא 'תיקון' סופרים שלא שמעו מעולם על השם בן עשרים ושבע אותיות, שכמעט ואינו נזכר במקורות (ע"י להלן, הערה 35). כיוצא בכך 'תיקון' אחד הסופרים בפיוטו של ר' יוחנן הכהן בירבי יהושע, ותחת בְּעֶשְׂרִים וְשִׁבְעָה אוֹתוֹת פִּירוֹשׁ הַשֵּׁם כתב: 'בעשרים וששה' (ע"י ויסנשטרן [להלן, הערה 35], עמ' 46, שינויי נוסח לשו' 434), כנראה משום הגימטריא הו"ה = 26!

35. ע"י לעיל, הערה 26. וכך גם ביאר פליישר, 'מבטלי עשרת הדיברות' [לעיל, הערה 25], עמ' 64, ביאור לשו' 18.

36. אין אֶזְכוּרִים רבים לשם בן עשרים ושבע אותיות, וארשום את המעט שמצאתי. בקטע גניזה שמספרות ההיכלות: "אלו עשרים ושבע אותות שהותירו לנו אבותינו מן [...] עשרים ושבע אותות לא (ל)כל בריות ראויות וגלויות ונסתרות [...] קדושים וטהורים שעמם שכן כבוד יי' [...] אותות שהותירו לנו אבותינו מן השם המפורש להיות מתפלל [...] לפני תפן [...] ולאחר התפלה, עלינו ועל כל ישראל: יהי שמך מבורך לעולם ועד. אמר. אתה הוא לעולמי [...] לעולמי עולמים, קדוש ומקדוש בשמך, גדול ונורא, אל נערץ בסוף קדושים, רבה נורא על כל סביביו עימן. הושיבני במרכבה בתוך עשרים ושבע אותות, אל בהם [...] לעולם ולעולמי עולמים". נדפס אצל: פ' שפר, קטעי גניזה מספרות ההיכלות (Geniza-Fragmente zur Hekhalot-Literatur), טיבינגן 1984, עמ' 173, שו' 2-12. ולמרות הקיטוע ברור שהענין עוסק בשם המפורש של עשרים ושבע אותיות. על הכתיב 'אותות' = אותיות, המצוי במקורות קדומים, ראה: ע' ירדני וב' אליצור, 'טקסט נבואי על אבן מן המאה הראשונה לפסה"נ', קתדרה, גליון 123 (ניסן תשסז), עמ' 161 הערה 20, ובכל הנסמן שם.

אֶזְכוּר נוסף לשם זה מצוי בקרובה לפרשת 'וארא' לר' שמעון בירבי מגס: "עֲלִיּוֹ שֶׁקָּם אֶלְפָּתוֹ כִּי בָּכָן עָתוֹת / הַמְּבֹאֵר בְּעֶשְׂרִים וְשִׁבְעָה אוֹתוֹת" (פיוט שמעון בר מגס [לעיל, הערה 9], עמ' 163, שו' 7-8). וביאור דבריו (ע"פ הילום, שם): את שמך המעולה ('עֲלִיּוֹ שֶׁקָּם') לימדת ('אֶלְפָּתוֹ') את משה, 'כִּי בָּכָן עָתוֹת' - שהזמן היה מכוון לכך, ושם זה מפורש ('הַמְּבֹאֵר') בְּעֶשְׂרִים וְשִׁבְעָה אוֹתוֹת, אותיות. מעט אחריו מפייט ר' יוחנן הכהן בירבי יהושע (בן המאה השביעית) ב'סדר דיברין' לשבועות, דיבר 'לא תשא': "אָפָן וְעָמַס סוֹד הַשֵּׁם / בְּעֶשְׂרִים וְשִׁבְעָה אוֹתוֹת פִּירוֹשׁ הַשֵּׁם" (נ' ויסנשטרן, פיוט יוחנן הכהן בירבי יהושע: מהדורה מדעית ומבוא, ב, ע"ד,

לזלזל בשם מכובד זה הנכתב ('נחרז') ומהודר בעשרים ושבע אותיות, ובכך כל דבריו בדבר 'לא תשא' נסוכים על ענין אחד - חובת כיבוד השם המפורש ועונש המזלזל בו.

ושמא, למסורת הפייטן, השם שנחקק על משענת אלישע היה אותו שם של עשרים ושבע אותיות, ומסיבה זו גופא הוא נקט בתחילת דבריו את השם 'המקדר בלשבע ועשרים אותיות' ולא שם אחר³⁷. ולהשערה זו נמצא, שיש לצמצם את דברי דלעיל, ולהסיק כך: הפייטן עסק רק בחובת כיבוד ועונש המזלזל בשם המפורש של עשרים ושבע אותיות!

אכן, אין בידי מקור מפורש שהשם שנחקק על משענת אלישע היה של עשרים ושבע אותיות, ואולם כבר חסידי אשכנז הכירו שאלישע פעל באמצעות שם זה. כן כותב ה'רוקח' בשם רבו, ר' יהודה החסיד:

כתב רבינו החסיד זצ"ל: שאין בברכת 'רפאינו' כי אם כ"ז תיבות... כנגד כ"ז תיבות שבפסוק (שמות טו כו): 'ויאמר, אם שמע תשמע', עד 'כי אני ה' רופאיך'... וכנגד כ"ז אותיות שבאלפא ביתא, עם הכפולים... 'יהוה', שם המיוחד הוא, ויוצא ממנו שם אחד, שהוא כ"ז אותיות, ובו ריפא אלישע את המים, ואף משה רבינו ריפא בו את מי המרה...³⁸.

למרות שמקור זה מאוחר לפייטנינו במאות שנים, כבר הוכח במחקר, שלידי חסידי אשכנז הגיעו מסורות קדומות ביותר, מאיטליה, מארץ ישראל ומשאר ארצות המזרח³⁹, ויתכן בהחלט שאף דבריהם על שימושם של אלישע בשם בן עשרים ושבע אותיות מקורו במסורת עתיקה

ירושלים תשמד, עמ' 46, שו' 433-434). גם רב סעדיה גאון, בפיוטו לעשרת הדברות, הזכיר לשם זה בדבר 'לא תשא': "לא תשא לשון שם ערוך באותות עשרים ושבעה / הנזכר על עקרה והיא יולדת שבעה" (סידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון ואחרים, ירושלים תשא, עמ' שצ, שו' 61). רס"ג הכיר את פיוטו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי הנידון כאן (עי' פליישר, 'מבטלי עשרת הדיברות' [לעיל, הערה 25], עמ' 65-66), ויתכן שממנו למד על קיומו של שם זה, ושמא אף הכיר את פיוט ר' שמעון בירבי מגס, כפי שניתן לראות מהשוואת פיוטו של רס"ג לדיבר 'לא תשא' (סידור רס"ג, עמ' שפט-שצ) לפיוט 'כן תהילתך כן שמך' לר' שמעון בירבי מגס (פיוטו שמעון בר מגס, עמ' 169-170).

אמנם העשרים ושבעה שבקטע גניזה אחר שמספרות ההיכלות (שפר, קטעי גניזה מספרות ההיכלות, עמ' 160, שו' 12-14: "אלו עשרים ושבעה שהן יוצאין [...] עשרים ושתיים מאות אחת שבתורה, תשרק צפעס נמלך יטחו וה[ד]ג בא..."), אינו אלא טעות סופר, וצ"ל: 'עשרים ושתיים'. כמוכח מתוכו ומהשוואתו לסינופסיס לספרות ההיכלות, 364א, המצוטט להלן בסמוך. ברם מעניין, שהנוסח המוטעה (לדעתי) מצוי במקור נוסף, בלתי תלוי לכאורה. ראה: ג' שלום, 'הבדלה דר' עקיבא', תרביץ, נ (תשמא), עמ' 256, שו' 12-14. וצ"ע.

אני יודע אלו אותיות הרכיבו את השם בן עשרים ושבע אותיות. יתכן שהוא הורכב מעשרים ושתיים אותיות האלפא-ביתא בתוספת חמשת האותיות הכפולות (הסופיות), כפי שנפתרש בנוגע לשם בן עשרים ושתיים אותיות. ראה סינופסיס לספרות ההיכלות, מהדורת פ' שפר, טיבינגן 1981, עמ' 154, 364א: "אלו כ"ב אותיות שהן כ"ב שמות מאות אחת שבתורה: תשרק צפעס נמלך יטחו והדגבא". וכך אכן ניתן להבין מדברי ר' יהודה החסיד (עי' להלן, ליד הערה 37): "...כנגד כ"ז אותיות שבאלפא ביתא, עם הכפולים... 'יהוה', שם המיוחד הוא, ויוצא ממנו שם אחד, שהוא כ"ז אותיות...".

37. כמו: שם של שתיים עשרה אותיות, עשרים ושתיים אותיות, ארבעים ושתיים אותיות ושבעים ושתיים אותיות. 38. סידור ה'רוקח', עמ' שלו. ועי' לעיל, הערה 19.

39. הגרעין המרכזי של חסידי אשכנז נמנו על משפחת קלונימוס. מקור משפחה זו בדרום איטליה, ומשם היגרו כמה מהם לאשכנז בהביאם עמם את מסורת הסוד והמדרש האיטלקי ששורשו בארץ ישראל ובבל (דרך אבו אהרן מבגדד שגלה לדרום איטליה). הדברים מופיעים בשלשלת המסורות שכתב ר' אלעזר מוורמייזא, ה'רוקח' (ראה: סידור ה'רוקח', ס"ע קצד, עמ' רכה-רכט), וספרות המחקר בענין רחבה ביותר, ולכן אציין את הסיכום האחרון: י' דן, תולדות תורת הסוד העברית: ימי הביניים, ה, ירושלים תשנא, עמ' 39-16.

מארצות המזרח, מקומו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי⁴⁰, אלא שהמסורת שהגיעה לידי האחרון הוסיפה, ששם זה אף היה חקוק על משענת אלישע.

ו.

מן המפורסמות הוא, שפייטנים מרבים לחקות איש את רעהו: עולמה של שירת הקודש הקדומה מלא עיבודים של דרשות, מוטיבים ורעיונות שמשוררים חוזרים ומפייטים אותם במרכזים שונים ובתקופות שונות⁴¹. גם יצירתו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי על 'מבטלי' עשרת הדברות זכתה לכמה וכמה חיקויים בידי פייטנים שפעלו אחריו: רב סעדיה גאון, ר' אברהים בר' משה, ר' שלמה בר' יהודה (מגאוני ארץ ישראל), ר' מנחם, ועוד שלושה פייטנים אנונימיים⁴². פייטנים אלו צעדו בעקבות תכני פיוטו של אלסנג'ארי, פחות או יותר, ומקצתם אף בעקבות תבניות פיוטו, אך למרות זאת אין אחד מהם המביא בדיבר 'לא תשא' את עניינו של גיחזי והמשענת!

את גישתם של רב סעדיה גאון ופייטן אנונימי אחר הגורסים בדיבר השלישי רק את בנה של האשה הישראלית שקילל בשם⁴³, ניתן להסביר כהעדפת הנזכר במקורות המדרשיים המדברים בעקביות בכך האשה הישראלית בלבד⁴⁴. אך מדוע פייטנים אחרים שכבר סטו מהמקורות המדרשיים וצעדו בעקבות פיוטו של אלסנג'ארי בהעמידם את גיחזי כמבטל הדיבר 'לא תשא' - לא שילבו ביצירתם גם את עניינו של השם המפורש שנחקק על משענת אלישע? הנה במאה האחת-עשרה חיבר ר' אברהים בר' משה פיוט מפואר הצועד בעקבות יצירת אלסנג'ארי, בתבניתו ובתכניו⁴⁵, ולמרות שקבע את גיחזי כמבטל הדיבר השלישי אינו מתייחס לענין המשענת:

לא תשא לשוא שם / הנקבד והנזרא והנקרא עזי ומעוזי
המפורש בעשורים ושפים אותיות⁴⁶ התומות והמפורשות בבית גנזי
הזהר בני בדבור זה ולך יגלה סתרי רזי
ובגלוי ובסתרים אל תבו לדברי חוזי
ואל תועת לעשות פאשר עשה גחזי
גחזי רץ אחרי נעמן לרעתהו
בקחתו פכרים פסך בכחשהו
לבטל 'לא תשא' רמה אדוהו
צרעת נעמן הדביקהו
למשול עמים השיגתהו
ויי אלהים אמת הוא⁴⁷.

40. עי' לעיל, הערה 22.

41. לשונו של פליישר, 'מבטלי עשרת הדיברות' (לעיל, הערה 25), עמ' 61. וראה שם בהמשך דבריו.

42. ראה: פליישר, שם, עמ' 65-66 (רס"ג), עמ' 66-70 (ר' אברהים בר' משה), עמ' 70-71 (ר' שלמה בר' יהודה), עמ' 80-81 (ר' מנחם), עמ' 70, 72-76, 77-79 (פייטנים אנונימיים).

43. פליישר, שם, עמ' 65-66 (רס"ג), ועמ' 73 (אנונימי).

44. עי' לעיל, הערה 25; פליישר, שם, עמ' 88.

45. עי' פליישר, שם, ר"ע 70.

46. לענין 'בעשורים ושפים אותיות', עי' לעיל, הערה 33.

47. פליישר, 'מבטלי עשרת הדיברות' (לעיל, הערה 25), עמ' 68, שו' 22-33.

הפייטן שלפנינו רואה את גיחזי כמבטל 'לא תשא' רק משום שנשבע לשקר כשאמר לאלישע: "לא הלך עבדך אָנָה וְאָנָה" (מל"ב ה כה)⁴⁸, ותו לא. כיוצא בכך מפייט ר' מנחם, פייטן לא מוכר:

פִּיּוּנָהּ 'לֹא תִשָּׂא לְשׁוֹא שֵׁם', אֲשֶׁר בְּחֻצּוֹ נִבְרָא הָעוֹלָם

לְמַעַן שִׁחַד בְּטוֹל גִּיחְזִי וְדִבְקָה בּוֹ צָרַעַת נֶעְמָן לְעוֹלָם⁴⁹.

גם כאן נקבע גיחזי כמבטל הדיבר השלישי רק משום שבוועתו לשקר⁵⁰, בלא כל אֶזְכוּר לענין המשענת והשם המפורש שנחקק עליה. מדוע התעלמו שני פייטנים אלו מתפקידה של המשענת בעיצוב דמותו של גיחזי כמבטל הדיבר 'לא תשא'?⁵¹

יתכן כמובן, שפייטנים אלו העדיפו להתייחס לשבועת השקר של גיחזי, כי מעשה זה מתאים ביותר ל'ביטול' הדיבר השלישי המזהיר מפני נשיאת שם שמים לשוא, שלא כמו הזלזול בִּשְׁם המפורש שעל המשענת ששייכותו ל'ביטול' הדיבר רחוק יותר. אך עדיין לא נפתרה בכך שאלת הבלעדיות: מדוע פייטנים אלו הזכירו רק את שבועת השקר של גיחזי ולא הוסיפו גם את זלזולו בִּשְׁם המפורש? ממש כפי שנהג ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, שבבקבותיו הם צעדו.

שמא ניתן להסיק מכך, שבזמנם ובמקומם של שני הפייטנים לא היתה ידועה המסורת המדרשית בדבר השם המפורש שעל משענת אלישע ושימושיו של גיחזי בה להחייאת אריה או כלב, וממילא העדיפו הפייטנים שלא להכליל מוטיב זה ביצירותיהם. שכן פייטן-יוצר היה לו להתאים את יצירתו לרמת והקף הידיעות של קהל שומעיו. לא יתכן שפייטן יעמוד בבית הכנסת ויחרו לפני הקהל אגדות ומדרשים בלשון פיוטית וחידתית בלא שידע ששומעיו מכירים את גופי האגדות ובכוחם לפענח את רמזותיו ובכך להתענג על פיוט⁵². כמובן שאין בידי להוכיח שבזמנם ובמקומם של אותם פייטנים לא היתה ידועה האגדה על משענת אלישע, אך כן מתקבל על הדעת לאור מיעוט אֶזְכוּרִיה במשך הדורות, ובמיוחד בתקופה הקדומה (עד המאה ה-13), זמן פעולתם של הפייטנים.

48. שבועת שקר זו אינה מפורשת במקרא או בחז"ל, אך כן מובנו של הנאמר בפיוטיו: "לְבַטֵּל 'לֹא תִשָּׂא' רָפָה אֲדוֹנָהּ". וראה להלן, הערה 48.

49. פלייטשר, שם, עמ' 80-81, שר' 11-12.

50. אלא שלפיוט זה גיחזי נשבע לשקר לנעמן, לשכנעו שבא בשליחות אלישע, ובשונה מהפיוט הקודם (עי' לעיל, הערה 46). וכך במדרש עשרת הדברות, סי' כ (בית המדרש, א, עמ' 72; אוצר מדרשים, עמ' 454): "...גיחזי, נער אלישע, על שחמד נכסים נשבע לשקר ונטרד מן העולם, שנאמר (מל"ב ה כא): 'וירדוף גיחזי אחרי נעמן וגו'". ויאמר לו: אדוני שלחני אליך, שתשלח לו כֶּפֶר כסף לשני נערים שבאו מהר אפרים ושני חליפות בגדים. ויאמר לו נעמן: הִשָּׁבַע, וקח שני ככרים, שנאמר (שם, פסוק כג): 'הואל נא, וקח כֶּפְרִים', ואין 'הואל' אלא שבועה... וישב ויקח". ולענין בקצרה, ראה: ערכין טז ע"א. והשווה: במדב"ר, ז ה.

51. גם ר' יוחנן הכהן בירבי יהושע המפייט בקדושתא לשבועות את 'מבטלי' הדברות ומנה שלושה אישים כמבטלי הדיבר 'לא תשא' (בן האשה הישראלית, גולית הפלישתית וגיחזי), אינו מציין את ענין המשענת. אלא שהוא לא נמשך אחרי ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, שקדם לו בכמאתיים שנה, בעוד שהפייטנים הנזכרים הכירו את פיוטו של אלסנג'ארי וחיברו את יצירותיהם בעקבותיו. וזו לשון ר' יוחנן הכהן על מבטלי הדיבר השלישי: "סרב בן יִשְׂרָאֵלִית וְקָלַל הָשֵׁם / על בן בִּסְקִילָה נֹקֵב הָשֵׁם / פִּלְשְׁתִּי אֲשֶׁר חִירַף בְּשֵׁם / צָרַעַת וְרָחַק בּוֹ עַל קָלַל הָשֵׁם / קָל נִתְּנָה בְּאֵץ לְהִיאָשֵׁם / רָץ אַחֵר הַבָּצֵעַ וְחִלָּל הָשֵׁם" (ויסנשטרן [לעיל, הערה 35], עמ' 46, שו' 447-452).

52. ראה: ש' אליצור, 'קהל המתפללים והקדושתא הקדומה', כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת; אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פלייטשר, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשנה, עמ' 171 ואילך.